

LAURA SPINNEY

GRIPA SPANIOLĂ DIN 1918

Pandemia care a schimbat lumea

Traducere din limba engleză de Roxana Olteanu

Prefață de Adrian Cioroianu

Postfață de dr. Emanoil Ceaușu

CORINT
BOOKS

—2019—

Cercuri pe apă

În dimineața zilei de 4 martie 1918, un bucătar de la cantina taberei militare Funston din Kansas, Albert Gitchell, s-a prezentat la infirmerie cu durere de gât, febră și cefalee. La ora prânzului, infirmeria avea de-a face cu peste 100 de cazuri similare, iar în săptămânile care au urmat s-au îmbolnăvit atâția soldați, încât medicul-șef a rechiziționat un hangar ca să-i poată găzdui pe toți.

E posibil ca Gitchell să nu fi fost prima persoană atinsă de „gripă spaniolă”. Începând din 1918 și până în prezent, s-a speculat mult în legătură cu locul în care a apărut, de fapt, pandemia. Acum știm totuși că acest caz a fost unul dintre primele raportate oficial, așa că, prin consens – de conveniență – e considerat, în general, ca punct de debut al pandemiei. 500 de milioane de oameni l-au urmat pe Albert, metaforic vorbind, la infirmerie.

America intrase în Primul Război Mondial în aprilie 1917 și, în toamna aceluiași an, tineri din diferite zone ale țării, în special rurale, au început să se îndrepte spre taberele militare pentru a fi recrutați și instruiți pentru Forțele Expediționare Americane (FEA) – forțele armate pe care generalul John Pershing, „Black Jack”, avea să le conducă în Europa. Tabăra Funston era una dintre ele, care asigura soldați deopotrivă pentru

alte tabere militare americane și direct către Franța. În aprilie 1918, gripa devenise epidemică în Vestul Mijlociu al Statelor Unite, în orașele de pe coasta de est, de unde se îmbarcau soldații, și în porturile franceze în care debarcau. La mijlocul lunii aprilie ajunsese în tranșeele de pe Frontul de Vest. Vremea în Europa vestică a fost neobișnuit de caldă în acea lună, dar soldații germani au început în scurt timp să se plângă de *Blitzkatarrh* [numele dat de soldații germani gripei], lucru care, fără îndoială, îl preocupa pe directorul însărcinat cu igiena din Armata a 2-a germană, Richard Pfeiffer, omul care și-a împrumutat numele unui bacil. De pe front, gripa s-a răspândit rapid în toată Franța, iar de acolo în Marea Britanie, Italia și Spania. Spre sfârșitul lui mai, regele spaniol Alfonso al XIII-lea se simțea rău la Madrid, alături de prim-ministrul său și de membrii Cabinetului.¹

Tot în mai, gripa a fost raportată la Breslau (Germania), acum Wrocław (Polonia) – unde Pfeiffer era profesor de igienă pe timp de pace – și în portul rusesc Odessa, la 1 300 de kilometri spre est. După ce noul guvern bolșevic al Rusiei a semnat Tratatul de la Brest-Litovsk cu Puterile Centrale în martie, ieșind din război, germanii au început eliberarea prizonierilor ruși. Mâna de lucru era puțină, așa că, inițial, germanii i-au ținut pe loc pe cei apți de muncă, însă, la presiunea mai multor societăți de Cruce Roșie, au eliberat invalizii într-un ritm de câteva mii pe zi și probabil acești „veritabili morți vii” au fost cei care au adus gripa în Rusia.²

Gripa a aterizat în Africa de Nord în mai și se pare că a înconjurat Africa și a ajuns la Bombay (Mumbai) înainte de sfârșitul lunii. Din India a pornit spre est. La un moment dat însă s-a întâlnit cu ea însăși la întoarcere, pentru că în aprilie s-au raportat cazuri de gripă în Asia de Sud-Est.³ În curând a urmat China. „O epidemie ciudată mătură nordul Chinei”, anunța *New York Times* la 1 iunie, iar newyorkezii, sorbindu-și cafeaua,

au aflat din articol că s-au înregistrat 20 000 de cazuri în orașul Tianjin din nordul Chinei și „mii” de alte cazuri în Beijing. În capitală, „băncile și magazinele de mătăsuri au fost închise câteva zile în mai multe locuri, pentru că poliția nu reușea să își îndeplinească misiunea”. A izbucnit în Japonia la sfârșitul lui mai, iar în iulie era în Australia. Apoi a părut să se potolească.

Acesta a fost primul val al pandemiei, unul relativ blând. Precum gripa sezonieră, a provocat o oarecare perturbare, dar nu panică majoră. A creat totuși haos în teatrele de război din Europa, afectând semnificativ operațiunile militare. După semnarea Tratatului de la Brest-Litovsk, în urma căruia Frontul de Est a încetat să mai existe, generalul Erich Ludendorff, arhitectul operațiunilor militare germane, a încercat să prevină sosirea trupelor americane prin lansarea unei ofensive pe singurul front major care mai rămăsese, cel din vest. El considera acest *Kaiserschlacht*, „Bătălia kaizerului”, drept ultima șansă pe care o avea Germania la victorie, având la dispoziție diviziile recent eliberate de pe Frontul de Est. În ciuda succeselor inițiale, ofensiva a eșuat în final. Ambele tabere erau slăbite din cauza gripei. Trei sferturi din soldații francezi și peste jumătate din soldații britanici s-au îmbolnăvit în acea primăvară. Unități întregi erau paralizate, iar corturile în care se găseau spitalele militare improvizate plesneau din cusături. Situația de pe front era gravă. „Stăteam întinși sub cerul liber, doar cu o prelată și cu febră mare”, își amintea soldatul britanic Donald Hodge, care a supraviețuit. În tabăra germană erau scoși din acțiune 900 000 de soldați.

Propagandiștii Aliaților au încercat să întoarcă situația în avantajul lor. Deasupra pozițiilor germane au fost împrăștiate foi volante prin care soldații erau informați că, dacă propriile lor forțe nu erau capabile să îi elibereze, cele britanice o puteau face. Foile informative au zburat și deasupra orașelor

germane. Când jurnalistul britanic Richard Collier a solicitat mărturia unui martor la pandemie, în anii 1970, a primit o scrisoare de la un german pe nume Fritz Roth, care și-a amintit că, pe când era elev în Köln, a găsit o astfel de înștiințare. Populația civilă din Germania era în pragul malnutriției încă de la „iarna napilor” din 1916–1917, o cultură de cartofi compromisă, care a sporit greutățile inerente blocadei navale impuse de Aliți. Textul de care își amintea Roth se traducea cu aproximație „Spune frumos Tatăl nostru, fiindcă în două luni vei fi al nostru; atunci vei căpăta carne bună și șuncă și gripa te va lăsa în pace”.

Gripa chiar i-a lăsat în pace în vara aceea, în linii mari, deși nu a fost complet absentă în Europa. La sfârșitul lui iulie, un ofițer din armata turcă, pe nume Mustafa Kemal, a fost infectat de gripă în Viena, pe drumul de întoarcere spre Constantinopol (Istanbul). Inspectase liniile germane de pe Frontul de Vest și nu fusese impresionat de ce văzuse. Când s-a întâlnit cu aliatul său german, kaizerul, i-a spus în față că se așteaptă ca Puterile Centrale să piardă războiul. (Ofițerul turc s-a vindecat și a ajuns să fie primul președinte al Republicii Turcia, dobândind supranumele Atatürk, „Părintele turcilor”).

În august, gripa s-a întors transformată. A fost al doilea și cel mai grav val al pandemiei și, din nou prin consens, se spune că a izbucnit în a doua parte a lunii, în trei puncte din jurul Atlanticului: Freetown în Sierra Leone, Boston în America și Brest în Franța. Părea că „a clocotit” în mijlocul oceanului – poate în Triunghiul Bermudelor –, dar firește că nu s-a întâmplat așa. O navă militară britanică a adus gripa la Boston, iar orașul Brest a primit-o fie prin intermediul fluxului continuu de trupe FEA, fie de la recruții francezi care veneau în oraș să facă instrucție la marina militară. De fapt, mulți francezi au crezut la vremea aceea că a ajuns la ei din Elveția. Elvețienii, la rândul lor, credeau

că intrase în țară din Germania și Austria, vecinele lor, în ciuda eforturilor de a impune măsuri de carantină la granițe. Cu toate că Elveția era neutră în război, în urma unei înțelegeri făcute cu statele implicate, ea a primit un flux constant de prizonieri de război bolnavi sau răniți, care erau duși în lagăre de internare din Alpi.

Carl Gustav Jung, psihanalistul în vârstă de 43 de ani la acea vreme, era directorul unui asemenea lagăr destinat ofițerilor britanici, în pitoreasca localitate montană Chateau d'Ex. În ultimele luni de război, disciplina era relaxată în lagăr, iar internații aveau voie să primească vizite. Unul dintre biografiile lui Jung relatează următoarea poveste, probabil apocrifă: într-o zi, Jung stătea de vorbă cu soția unui ofițer britanic venită în vizită. În timpul conversației, ea i-a spus că șerpii din visele ei înseamnă întotdeauna boală și că visase un șarpe uriaș de apă. Când, mai târziu, a izbucnit epidemia de gripă în lagăr, Jung a considerat că lucrul acela era dovada că visele pot fi profetice.⁴ Gripa a apărut în lagărul lui Jung în iulie. La 2 august s-au raportat decese din cauza gripei în rândul soldaților care se întorceau acasă din lagărele elvețiene.⁵

Din Boston, Freetown și Brest, al doilea val s-a revărsat în afară, ajutat de mișcările trupelor. La începutul lui septembrie, când se întorcea la New York din Franța pe nava militară *SS Leviathan*, Franklin Delano Roosevelt, pe atunci un tânăr secretar-asistent în marina militară, a prezentat simptome de gripă și a trebuit să fie coborât la mal pe targă. În următoarele două luni, gripa s-a întins de pe coasta de nord-est în toată America de Nord și, de acolo, prin America Centrală până în America de Sud, care și ea a primit-o de pe apă (la fel și caraibienii; Martinica a fost cruțată până la sfârșitul lui noiembrie, gripa ajungând acolo, ca de atâtea ori, cu un vas de poștă). America de Sud, care nu trecuse prin valul din primăvară, a raportat

primele cazuri după ce un vapor de poștă britanic, *SS Demerara*, a ancorat în orașul Recife din nordul Braziliei, la 16 septembrie, cu infecția la bord.

Din Freetown, gripa s-a întins de-a lungul coastei de vest a Africii și în interiorul continentului, pe râuri și pe calea ferată colonială. De la capetele de linie din interior, indivizii infectați au dus-o mai departe cu bicicleta, cu barca, cu cămilele sau pe jos, până la cele mai izolate comunități. Africa de Sud avea porțile larg deschise pentru boală, cu numeroasele ei porturi și cu rețeaua de cale ferată bine dezvoltată, iar gripa a ajuns la Cape Town în septembrie, la bordul a două nave cu soldați ce ancoraseră în prealabil în Freetown. Cele două nave, *Jaroslav* și *Veronej*, aduceau acasă în jur de 1 300 de oameni, din totalul de 21 000 de membri ai Contingentului Muncitoresc al Nativilor Sud-Africani care serviseră în Franța. S-au luat câteva măsuri elementare de precauție la sosirea navelor pentru a-i izola pe cei infectați, dar nu toate cazurile au fost identificate și unora li s-a dat în mod greșit cale liberă și li s-a permis să se îmbarce în tren, spre casă. Din Africa de Sud, gripa s-a întins rapid prin sudul Africii, până la fluviul Zambezi și chiar dincolo de el. Cornul Africii a primit-o în noiembrie, iar Haile Selassie I, pe atunci regent în Abisinia, a declarat că în capitala Addis Abeba a ucis 10 000 de oameni: „Dar eu, după ce am căzut grav bolnav, am fost cruțat de moarte prin mila lui Dumnezeu.”⁶

În Londra, la 5 septembrie, Serghei Deaghilev, cu ale sale Balete Ruse, a pus în scenă *Cleopatra* la Teatrul Coliseum. Marele dansator și coregraf Léonide Massine era îngrozit că ar putea face gripă. „Nu purtam decât o pânză care îmi acoperea ventrele”, și-a reamintit el ulterior. „După «moarte», trebuia să stau întins câteva minute pe scena înghețată, frigul intrându-mi în oase (...) Nu s-a întâmplat nimic rău, dar a

doua zi am aflat că polițistul care stătea întotdeauna în fața teatrului, o matahală de om, a murit de gripă.”⁷

La sfârșitul lui septembrie, gripa se răspândise aproape în toată Europa, provocând o altă perioadă de acalmie în operațiunile militare. Tuberculosul Franz Kafka a luat-o la Praga pe data de 14 octombrie și astfel, imobilizat pe patul de boală, a asistat la colapsul Imperiului Austro-Ungar de la fereastră. „Chiar în prima zi a gripei lui Kafka”, scria unul dintre biografuli lui, „familia a fost trezită de zgomote neobișnuite, zăngănit de arme și ordine răstite. Când au tras draperiile, au văzut ceva alarmant: plutoane întregi apăreau de pe străzile laterale întunecate, mărșăluind în ordine perfectă și începând să se poziționeze în jurul Pieței Orașului Vechi din Praga.”⁸ Militarii fuseseră mobilizați să facă scut în fața amenințării reale a revoluției, în contextul situației dezastruoase a aprovizionării și al mișcării tot mai puternice care dorea să declare independența statului ceh.

Istoria modernă a Poloniei regăsește un ecou trist în experiența pe care a avut-o cu gripa spaniolă. În 1918, țara fusese ștearsă în întregime de pe hartă de vecinii ei mai puternici, Germania, Austro-Ungaria și Rusia, care și-o împărțiseră între ei. Teritoriul modern al Poloniei a primit cel de-al doilea val al gripei în toate cele trei state divizate, iar fronturile bolii s-au întâlnit pe fluviul Vistula, în Varșovia, inima geografică a țării care avea să fie reconstituită mai târziu în acel an.⁹ În centrul Varșoviei, Jan Steczkowski, șeful guvernului provizoriu instaurat pe teritoriile poloneze ocupate cu binecuvântarea Germaniei și Austro-Ungariei, s-a îmbolnăvit.

Valul din toamnă a avansat în Rusia pe o diagonală largă, de la sud-vest la nord-est, ceea ce sugerează că prizonierii de război care se întorceau în țară erau și acum o sursă de infecție, dar gripa a pătruns, probabil, în vastele teritorii rusești prin mai

multe puncte de graniță, în câteva zile sau săptămâni. Ziarul londonez *Times* relatează că gripa era în Petrograd (Sankt-Petersburg) încă din august, laolaltă cu tifosul, variola, meningita și o „demență” explozivă. Istoricul american Alfred Crosby remarcă faptul că soldații din FEA au infectat portul Arhanghelsk, de la Marea Albă, în nordul țării, unde veniseră la 4 septembrie să sprijine forțele antibolșevice.¹⁰ Iar înainte de sfârșitul lunii septembrie proaspăt înființatul Comisariat Popular pentru Sănătate din Moscova primise raportări de gripă din toată țara.

Războiul Civil Rus, calea ferată transsiberiană și lupta dintre Marea Britanie și Rusia pentru dominația Persiei, cunoscută ca „Marele Joc”, toate acestea au contribuit la răspândirea gripei în nordul Asiei. A intrat în nefericita Persie prin mai multe puncte, dar poate cel mai eficient dintre ele, în privința diseminării, a fost cel din nord-est, prin intermediul orașului sfânt Mashhad. A ajuns în India în septembrie, iar în octombrie era din nou în China. În ultimele zile ale lunii, gripa l-a forțat pe prim-ministrul japonez Hara Takashi să anuleze o audiență la împărat (a supraviețuit, doar ca să fie asasinat trei ani mai târziu).

Sfârșitul epidemiei a fost declarat în New York la 5 noiembrie, dar gripa a mai zăbovit în Europa măcinată de război, din pricina penuriei de hrană și combustibil. Cum vremea s-a răcit, consulul francez la Milano a făcut observația că gospodinele care erau forțate să stea la coadă la lapte în ceața rece erau ținte ușoare pentru gripă.¹¹ După ce a fost eliberată dintr-o închisoare engleză, Maud Gonnet, o irlandeză plină de patriotism, care milita pentru drepturile femeilor, s-a întors la Dublin să-și revendice casa de la poetul W. B. Yeats, căruia i-o închiriasse. Cum soția lui, care avea o sarcină avansată, era bolnavă de gripă la acel moment, Yeats a refuzat-o pe Gonnet. Femeia care îi fusese atâta timp muză, căreia îi dedicase versul

„Calcă ușor, căci pășești peste visele mele”, îl bombarda acum cu scrisori pline de ură, iar fiica lui Gonne își amintea de o ceartă teribilă dintre cei doi „printre surorile medicale și cărucioarele” din parcul St. Stephen's Green.¹²

În mod curios, gripa a salvat cel puțin o viață în toamna aceea – pe cea a tânărului fizician maghiar pe nume Leo Szilard. Se îmbolnăvise pe când făcea instrucție cu regimentul său la Kufstein, în Austria, și i s-a dat permisiunea să se întoarcă acasă la Budapesta. Acolo a fost dus într-un salon de spital „care semăna cu o spălătorie”, cu cearșafuri ude atârinate printre paturi.¹³ Tratamentul acesta umed e puțin probabil să fi contribuit la recuperarea lui, dar se găsea încă în spital când a primit o scrisoare de la căpitanul lui, care îl informa că toți soldații din regiment fuseseră uciși în bătălia de la Vittorio Veneto, pe frontul italian. Mai târziu, Szilard s-a mutat în America și a lucrat la problema fisiunii nucleare, ulterior devenind cunoscut ca unul dintre cei care au contribuit la construirea bombei atomice.

La 9 noiembrie, kaizerul a abdicat, iar în ziua de 11 s-a semnat armistițiul și peste tot în lume au început serbările care au creat condițiile ideale pentru o boală a mulțimii. Mii de oameni au ieșit pe străzile din Lima, Peru, declanșând o explozie de gripă în zilele următoare. Un bal în cinstea armistițiului, organizat de Crucea Roșie la Nairobi, a avut un efect similar în Kenya, în timp ce la Londra poetul Ezra Pound, care se plimba prin ploaie pe străzi „ca să observe ce efect are armistițiul asupra populației”, s-a îmbolnăvit de o răceală, după cum a crezut el inițial.¹⁴

În decembrie 1918, majoritatea zonelor lumii se eliberaseră din nou de gripă. Foarte puține locuri de pe glob fuseseră cruțate de acest val autumnal ucigaș, deși au fost câteva exemple: continentul Antarctica, insulițele Sfânta Elena în Atlanticul de Sud și Marajó în estuarul Amazonului, precum

și Australia, aceasta din urmă o excepție de la regula că oame-
nii pot face prea puține pentru a se proteja, din moment ce o
strictă carantină maritimă a ținut gripa departe.

Autoritățile australiene au ridicat carantina la începutul anu-
lui 1919 – prea devreme, după cum s-a dovedit, pentru că atunci
a lovit al treilea val. După gradul de virulență, acesta s-a situat
între celelalte două. Peste 12 000 de australieni au murit în vara
sudică din 1918–1919, după ce virusul s-a instalat în cele din
urmă și acolo, dar nu au fost singurii care au lăsat garda jos. Al
treilea val a sosit atunci când comunitățile din toată lumea încă
își reveneau după cel de-al doilea. Vârful epidemiei s-a înregistrat
la New York în ultima săptămână din ianuarie, iar când a ajuns la
Paris, negocierile de pace erau în plină desfășurare. Delegați din
mai multe țări s-au îmbolnăvit – dovadă, dacă mai era nevoie de
dovadă, că virusul transcende granițele geopolitice.

Unii au afirmat că a existat și un al patrulea val, care a lovit
țările nordice în iarna 1919–1920 și în timpul căruia și-ar fi pier-
dut viața politologul german Max Weber, iar în Marea Britanie fi-
zicianul canadian William Osler – cel care a folosit pentru prima
oară sintagma „vechiul prieten al omului” pentru pneumonie –,
dar de obicei acest val este exclus din analiza pandemiei. Cei mai
mulți cercetători consideră că al treilea val de gripă – și, deci,
pandemia – s-a încheiat în emisfera nordică în mai 1919. În emi-
sfera sudică însă mai aveau să urmeze multe luni de suferință,
pentru că epidemia a ajuns mai târziu decât în nord.

Brazilia a experimentat un singur val de gripă, cel din
toamna lui 1918, dar în Chile un al doilea val a lovit peste un
an, în timp ce valul cel mai grav care s-a abătut asupra capita-
lei peruviene a fost al treilea, la începutul anului 1920. Orașul
Iquitos este situat în cel mai îndepărtat punct al Amazonului
peruvian, unde chiar și în ziua de azi nu se poate ajunge decât
pe apă sau pe calea aerului. Izolarea lui a avut ca urmare un

singur contact cu gripa, dar tot din cauza izolării, combinată cu accesul precar la îngrijire medicală, acest contact a fost devastator. Rata mortalității în Iquitos, pe atunci centrul comerțului amazonian cu cauciuc, a fost dublă față de cea din Lima.¹⁵

Această ultimă dezlănțuire a morții s-a reflectat și de cealaltă parte a Pacificului, în Japonia. „Ultima epidemie”, așa cum o numeau japonezii (ca să o distingă de „Prima epidemie” din toamna lui 1918), a început la sfârșitul anului 1919 și a continuat în 1920. La 18 martie 1920, un fermier japonez din Shōnai, localitate aflată la 500 de kilometri nord de Tokio, a făcut următoarea însemnare în jurnal: „Keishirō a răcit și tușește, așa că s-a dus să viziteze icoana sacră a Preotului Care Oprește Tusea, la sud de satul Kannonji, să se roage și să scape de tuse.”¹⁶ Alte însemnări făcute în jurnal sugerează că acel Keishirō, membru al familiei fermierului, suferea de gripă spaniolă. Dacă era așa, probabil că a fost unul dintre ultimele cazuri, pentru că la vremea aceea pandemia se terminase.

Cuprins

<i>Prefață</i> de Adrian Cioroianu	5
<i>Hartă</i>	16
Introducere – <i>Un adevăr ignorat</i>	19
PARTEA ÎNTÂI — Orașul fără ziduri	27
1 – <i>Tuse și strănuturi</i>	29
2 – <i>Monadele lui Leibniz</i>	44
PARTEA A DOUA — Anatomia unei pandemii	53
3 – <i>Cercuri pe apă</i>	55
4 – <i>Ca un tâlhar la miezul nopții</i>	66
PARTEA A TREIA — <i>Manhu</i> sau Ce e asta?	79
5 – <i>Boala numărul unsprezece</i>	81
6 – <i>Dilema medicilor</i>	86
7 – <i>Mânia lui Dumnezeu</i>	96
PARTEA A PATRA — Instinctul de conservare	109
8 – <i>Însemnarea ușilor cu cretă</i>	111
9 – <i>Efectul placebo</i>	148
10 – <i>Bunii samariteni</i>	166

PARTEA A CINCEA — Post-mortem	183
11 – <i>Căutarea pacientului zero</i>	185
12 – <i>Număratul morților</i>	200
PARTEA A ȘASEA — Recuperarea științei	207
13 – <i>Aenigmoplasma influenzae</i>	209
14 – <i>Atenție la animalele din ogradă!</i>	223
15 – <i>Factorul uman</i>	239
PARTEA A ȘAPTEA — Lumea de după gripă	251
16 – <i>Semne de redresare</i>	253
17 – <i>Istории alternative</i>	268
18 – <i>Antiștiință, știință</i>	276
19 – <i>Servicii medicale pentru toți</i>	283
20 – <i>Război și pace</i>	291
21 – <i>Muza melancolică</i>	307
PARTEA A OPTA — Moștenirea lui Roscoe	319
EPILOG — <i>In memoriam</i>	333
<i>Mulțumiri</i>	341
<i>Note</i>	343
<i>Postfață de Prof. Dr. EMANOIL CEAUȘU</i>	365
<i>Index</i>	369